

PESSOA ÁLLAM-ÁLMA

Fernando Pessoa: Önelemző és elméleti írások
Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Pál Ferenc
Fordította Albert Sándor, Pál Ferenc, Szelényi Zsolt,
Tóth Tímea
Íbisz, 2001. 212 oldal, á. n.

„A modern művészet az álom művészeté. [...] Az lesz a modern kor legnagyobb költője, aki a leginkább képes lesz álmodni” – vallja Fernando Pessoa, a portugál irodalom világhíres álmodója, az ÖNELEMZŐ ÉS ELMÉLETI ÍRÁSOK (149., 152. o.) egyikében. Ez a kötet a művészetről, társadalomról, politikáról, hitről, történelmi múlttól és küldetésről gondolkodó, író teoretikus Pessoaíval szembesíti olvasóját, újabb színekkel gazdagítva az elvontság kultuszával oly szorosan összekapcsolt szerzői portrét.

Fernando Pessoa lírájában és prózai műveinek többségében hiába kutatjuk a közvetlen utalásokat saját korára, a huszadik század első harmadának portugál valóságára. Ahogy Pál Ferenc írja A KÉTSÉGEK KÖNYVE (Íbisz, 1998) előszavában, Pessoa/Bernardo Soares éveken át bővített töredékes prózája: „...egy elzárkózó, saját külön világába végzetesen elvonuló alkotó képét vetíti elénk, akinek verseiben vagy lírai énrégényének szövegdarabkáiban jóformán semmi utalást nem találni a valóságos élettel, a környező világgal vagy mindennapi problémáival kapcsolatban”. Am létezik egy másik Pessoa, az elméleti írások Pessoaja, aki reflektál korára, és központi eszméit – például a sebastianizmust vagy az „ötödik birodalom” ideáját – tekintve korántsem társtalán a portugál szellemi életben, a modernista mozgalomban, és nemcsak esztétikai, irodalomelméleti szempontból, hanem akár történészszemmel vizsgálva is igen figyelemreméltó. Elemzői szerint ez az arca mindamellett elválaszthatatlan a töredezett életmű más összetevőitől, melyekkel együttesen formál egészet.

A portugál irodalmi modernizmust, ahogy magát Fernando Pessoaát, az utókor fedezte fel. Az 1910-es évek közepén kibontakozó művészeti irányzat követői néhány rövid életű folyóirat – az *Orpheu* (1915), *Centauro* (1916), *Portugal Futurista* (1917), *Contemporânea* (1922–23), *Athena* (1924–25) – köré csoportosultak. Működésük a korabeli közönség körében főként értetlenséget és ellenérzést váltott ki. A mo-

dernisták, köztük Fernando Pessoa vagy közeli barátja, Mário de Sá Carneiro (1890–1916) – műveiből egy válogatás ТИТОК címmel magyarul is megjelent (Íbisz, 1997) –, Almada Negreiros (1893–1970) vagy António Boto (1897–1959) új irodalmi nyelv megteremtésén fáradoztak, a tartalom és a forma megújításán. Egyedien portugál hangot keresve nyúltak a nemzeti tradíció különböző elemeihez, a gyarmatbirodalmi múlt, a keresztény- és kultúrmissziós tudat gondolatköréhez. Ez a művészi útkeresés egybeesett a portugál politikai élet rendkívül instabil időszakával, az Első Köztársaság korával (1910–26). (Ez alatt a tizenhat esztendő alatt Oliveira Marques adatai szerint hét parlamenti választásra és nyolc köztársasági elnökválasztásra került sor; valamint negyvenöt különböző kormány állt fel.) Politikusok és művészek a maguk módján próbáltak választ adni a válságjelenségekre. A múltba visszavágyó Sá Carneiro *saudozizmusával*, vagyis az elvágyódás (*saudade*) esztétikájával vagy éppen egy ködös jövőképpel, mint Pessoa a *sebastianismo*, azaz a Sebestyén-hit által, melyről a következőket írja: „Mi is lényegében a »Sebestyén-hit«? Vallásos mozgalom, amely mítosz formájában egy nemzeti figura körül szerveződik.” Ez a nemzeti figura Sebestyén portugál király (1557–1578), aki a mórok ellen folytatott afrikai hadjáratban, az Alcácer Quibir-i csatavesztéskor esett el fiatalon, utód nélkül. Halálát követően létrejött az országa számára kedvezőtlen spanyol–portugál perszonálunió. Pessoa így folytatja a Sebestyén-hit elemzését: „Jelképes értelemben Sebestyén király Portugália királya: Portugália, amely nagyságát Sebestyén királlyal együtt vesztette el, és csak visszatéréssel kapja vissza újra; jelképes visszatérésről van szó – ahogy isteni titok folytán az élete is jelképes volt –, amely azonban nem zárja ki azt, hogy higgyünk benne.

Sebestyén király, ahogyan a legenda tartja, egy ködös hajnalon tér vissza, fehér lován, arról a távoli szigetről, ahol a visszatérés órájára vár. A ködös hajnal magától értetődően olyan újjászületést jelent, amelyet körbevesznek a hanyatlás elemei, az éjszaka szakadozott árnya, amely ráborul a nemzet életére.” (157. o.) A Sebestyén-hit Pessoaánál összefonódik az „ötödik birodalom”-ról kialakított gondolatokkal, és sajátos nacionalizmussá fejlődik. Az öt birodalom, melyről Pessoa beszél, a görög, a római, a középkori keresztény és az újkori angol birodalom, valamint ezek szinté-

zise, az ötödik, mely nem valós politikai keret, inkább szellemiség, és egybeolvasztja az előző négyet „mindazzal, ami rajtuk kívül van, s így létrehozza az első valóban világméretű avagy egyetemes birodalmat” (166. o.) egy portugál uralkodó vezetésével. „Ilyen módon tanúi lehetünk annak, hogy az »ötödik birodalom«-ban két, régóta elválasztott, de régóta egymás felé közeledő erő fog egyesülni: a tudás bal oldala – azaz a tudomány, a józan ész, az intellektuális megoldás; és a jobb oldal – azaz az okkult tudás, az intuíció, a misztikus és a kabalisztikus gondolkodásmód. Sebestyén királynak, a világ császárának és Angelus pápának a szövetsége jelképezi azt a bensőséges szövetséget, az anyaginak és a szelleminek az összeolvadását, amelyek talán el sem váltak egymástól.” (168–169. o.)

„A társadalom, amelyben élek, ízig-veéig álomból való. A barátaimat is álmodom. A családjukat, szokásaikat, foglalkozásukat [...] Mivel nincs semmi dolgom, sem gondolkodnivalóm arról, amit tennem kellene, papírra vetem egy eszmény – vázlatos – leírását. [...] Teremténék magamban egy államot, politikával, pártokkal és forradalmakkal egyetemben, és én lennék ez az egész...” (A KÉTSÉGEK KÖNYVE, 29–31. o.) A művészeti kérdések mellett politikáról, pártokról, forradalmakról álmodik és töpreng tehát az elméleti írások Pessoaja. Feltűnő, hogy eszményei, nacionalizmusról, arisztokratizmusról, birodalmi küldetésstudatról, lestűjtő véleménye a demokráciáról mennyire közel sodorják Európa legkitartóbb diktátorának, a XX. századi portugál történelem meghatározó alakjának, António de Oliveira Salazarnek a nézetrendszeréhez, aki nemcsak gyakorlati politikus, de az „Új Európa” szellemiségéhez kapcsolódó teoretikus is volt. (Az olvasó meggyőződhet erről, ha Pessoa elméleti írásai mellett kézbe veszi a salazari gondolatok magyar nyelven megjelent gyűjteményeit az 1940-es évekből: BÉKÉS FORRADALOM, Athenaeum, 1940; SALAZAR ÁLLAMESZMÉJE, Sárvár, 1941.) Azonban míg Salazartól mindent komolyan kell vennünk, addig Pessoaánál az ember sohasem tudhatja. Hiszen költő marad elméleti írásaiban is, a szép nyelv és az érzelmek embere, aki például álom-államot vázol a rációtól megrabolt, egyre kevésbé titokzatos világba. „Mert mindannyian álomban alkotunk, még ha ébren vagyunk is, mikor alkotunk” – írja. (138. o.) Nem meglepő tehát, ha az érzelmek és a képzelet dominálnak a szabadkéművészséget bíráló írásában vagy zavaros nemzetkarakteroló-

giai fejtegetéseiben. Ha ezeket olvasva nem lepődünk is meg, de talán felszisszenünk, és Jacob Burckhardt bölcsen óvatos szavaira gondolunk: „Milyen bajosan látunk bele kortársainkba és felebarátainkba – hát még más fajták embereibe!”

Pessoa igen rétegzett alkotói személyiség. „Légy sokrétű, akár a világegyetem!” (42. o.) – ez célja és létformája. Akár a benne élő heteronímek által vagy rendhagyó élettörténete révén. (Magyarul legteljesebb életrajzát lásd Pál Ferenc tollából a DALOSKÖNYV I. kötetének előszavaként. Íbisz, 2001.) Olyan szerteágazó személyiség, hogy igaz lehet vele kapcsolatban sok minden és mindennek az ellenkezője is. Pessoa hétköznapi álarca a megbízható hivatalnoké, közben a portugál költészet forradalmi reformátora, ezoterikus, okkult kérdéseket feszeget, a messianizmusba veti magát. Szülei révén kötődik mind a katolikus, mind a zsidó hagyományhoz, de maga hitet tesz az újpogányság mellett. Kijelentései – így például: „A népnek az uralkodó réteg, az imperialisták eszközevé, rabszolgájává kell változnia, egy bizonyos nemzeti miszticizmushoz kötődve, de úgy, hogy ezt a rabszolgaságot szívösen vállalja, és születésétől kezdve önkéntelenül is belenyugodjon a rákényszerített társadalmi helyzetbe” (171. o.) – rendkívül távol vannak a liberális tradíciótól, amit pedig egyes kutatók – mint például Teresa Rita Lopes – Pessoaéra nézve nagy hatásúnak, az életmű megértése szempontjából pedig fontosnak tartanak. (Ez a kötődés egyébként a magyar válogatásban, talán a könyv homogenitása érdekében, elenyészik. A sokarcú szerző árnyalt bemutatását különben is nehezíti, hogy a hatalmas irathagyatékunk eddig csupán egyötödét adták ki, ezen belül pedig az elméleti írások terjedelme mintegy kétezer oldal.)

Mit vehetünk komolyan tehát Pessoaától és mit nem? Az elméletet talán, gyakorlati megvalósulásra való vágyát azonban talán nem. Akár őrá is vonatkozhat, amit Platónról ír egy helyen: „Platón Politikája gyakorlati szándékkal íródott, de hívővs távolságtartással viszonyul a valósághoz. Úgy tetszik, mintha a filozófus, miközben elgondolta politikus világát, azon nyomban meg is feledkezett volna arról, hogy szeretné megvalósulva is látni.” (209. o.) Pessoa ideálja sem Salazar lett, a „létező autoritarianizmus” szívós megteremtője, hanem Sidónio Pais, akivel Pessoa Portugália-álma röpke, alig egyéves diktatúra után sírba szállt. (Pais 1917. december 11-én

lett miniszterelnök, majd 1918 májusától az államfői jogkört is gyakorolta 1918 decemberében bekövetkezett haláláig.) Amint Salazar rendszerében testet öltöttek bizonyos Pessoa által vallott eszmék, a megvalósult álom hamarosan meghasonlást váltott ki a költőből.

Salazar, akiről Manuel Braga da Cruz megjegyzi, hogy célja nem egyszerű politikai rendszerváltás, hanem a portugál mentalitás átalakítása volt, 1933-ban hozta létre a kormány mellé rendelt propagandahivatalt, egyfajta országigazgatóközpontot, melynek elsődleges feladatai közé tartozott a rendszer külső és belső népszerűsítése, legitimációját biztosító a hazai támogatottság és a külföldi elismertség előmozdítása, a nemzeti identitás erősítése. A hivatal vezetője António Ferro lett, Salazar feltétlen híve, ugyanakkor a portugál modernizmushoz szoros szálakkal kötődő író, költő, publicista, aki az új intézmény élén működésének első időszakában arra törekedett, hogy a salazarizmus mellé állítsa az avantgarde jeles képviselőit. Ezt a célt szolgálta a propagandahivatal által kiírt irodalmi pályázatok rendszere. Pessoa, aki korábban csak angol nyelven írott verseit jelentette meg füzetekben összegyűjtve, éppen 1934-ben publikálta első és életében egyetlen portugál verseskötetét, s bár a propagandahivatal felhívásában megkívánt százoldalas terjedelmet a könyv nem érte el, pályázott vele a költészeti díjra. Egyetlenegyszer, csak az első évben, 1934-ben az *Antero de Quental*-díjat „A” és a szerényebb összeggel járó „B” kategóriában is kiadták. Testre szabva ily módon Pessoa-ra, aki így belefért a költészeti „B” osztályba magyarul ÜZENET címmel megjelent kötetével (Ictus, 1994). Elsősorban Ferrónak köszönhetően kísérlet történt tehát arra, hogy a rendszer a maga oldalán kanonizálja a költőt. Egyébként Luís Reis Torgal elemzése szerint a salazari propagandahivatalnak lényegében nem sikerült az irodalmi díjakkal igazán jelentős szerzőket magához édesgetnie.

Pessoa is egyre kényelmetlenebbül érzi magát, amint az álom-állam működésbe lép, és fölé is megpróbálja kiterjeszteni atyai szárnyait. Élete utolsó évében egyre-másra manifesztálja a rendszertől való távolságtartását. Adolfo Casais Monteiro-nak írott levelében 1935 elején díja kapcsán így magyarázkodik: „A legteljesebb mértékben egyetérték önnel abban, hogy

nem volt túl sikeres egy olyan jellegű könyvvel bemutatkozni, mint az Üzenet. Valójában misztikus nacionalista vagyok, racionális sebestyénhívő. De emellett, még ha ez ellentmondás is, sok más is vagyok. És ezeket a dolgokat egy olyan jellegű könyv, mint az Üzenet, nem tartalmazza. [...] A könyv pontosan megfelelt a pályázat feltételeinek (nemzeti érzelem). Így vettem részt benne. [...] személyiségemnek ez az oldala [...] soha nem jutott kellőképpen kifejezésre a folyóiratokban rendszeresen közzétett munkáimban, [...] ezért tartottam hát alkalmasnak arra, hogy megjelenjen, és hogy most jelenjen meg. Anélkül, hogy elterveztem vagy előre kigondoltam volna [...] egybeesett a nemzeti tudattalan átalakulásának egyik [...] kritikuss pillanatával.” (30–31. o.) 1935 folyamán több cikket és verset írt, melyekben például a szabadkőművesség betiltása ellen foglal állást, kritikával illeti a portugál Új Állam intézményeit, például a cenzúrát vagy egyenesen magát Salazart. Így születik a SZERELMES VERS AZ ÚJ ÁLLAMBAN című ironikus verse, melyet „liberál-demokrata szabadkőműves-kommunista”-ként jegyezték:

SZERELMES VERS AZ ÚJ ÁLLAMBAN

Vörös István fordítása

*Nézem az arcodat, édes,
Mindegyik számadat kétes,
Számla az érzés – éhes.
Mária-Franciska, drága,
Tudom, mit is érsz, elég ez?*

*Tudom-e, hogy mit érsz, drága?
Rózsaszín bőröd, az ékes,
Titkos, mint egy nagy bankszámla,
Vágyom egy átutalásra,
Karom már kamatot érez.*

*A hajad nem siratom meg,
Nem olyan, mint a papírpénz,
Még szaga sincs ugye ennek,
Szegény lesz, arra, ki ránéz,
Te drága pénzügyi Hádész!*

*Mért nincs árfolyamom nálad?
Nézz ide, ha kicsit ráérsz.
Hitel, az orrom is érez,
Rád a létbiztonság árad,
Méltó a szindikátus nevéhez.*

*Mint madrigál hamis hangja,
Élet-e élni kamatra?
Hogy foglak hívni magamba?
A Nemzetgyűlés harangja,
Korporáció lidérce.*

*Amennyire szerettek, annyit érsz-e?
Te gyarmatokról szóló Akta,
Az étvágyamnak sajna vége,
Egy törvényben lelek rólad adatra,
és rólad beszél a bank népe.*

*Én jó külföldi hitelem,
én imádott aranytartalékom,
örök vagy, csak azt hihetem,
akár a könyvviteli fejelem,
az Államtanács, égen a fényom.*

*Számomra te vagy a rend kormányja:
Portugália nem csak egy ábra
a térképen – még az is te vagy.
Ó te Új Állam, te Terror Háza,
menekülj előlem, ha tudsz, szaladj!*

*Nemzeti Egység, te kedves,
Hogyan is nőjön a blokkunk,
Hogyan is férjek szívedhez,
Víz fölött siklik a talpunk,
Hát együtt kéne maradnunk.*

*Víz fölött siklik a hangod,
Pénzügyi tényező vagy te,
Lépj ki a dollár-szigetre,
Építs ott Nemzeti Bankot.
Választás nincs – de szavaztok!*

*Ezért nem választasz engem,
A népfelség nem óv engem,
Örökbe sem fogadsz engem,
A kereszténység az ingem,
Az vesz körül veled engem.*

*Megbocsáss nekem mindenért,
A léted engem ki-be zár.
Ontanám a csobogó vért,
A zászlóért, lobogóért,
Ha te tartod és Salazar.*

Szilágyi Ágnes Judit

A RÍTUSOK POÉTÁJA

Jeney Zoltán szerzői lemezéről

*Jeney Zoltán: Spaziosa calma, Madárhívogató,
Önidézetek, El silencio, Sostenuto
Luísa Castellani, Lukin Zsuzsanna – ének
Győri Leánykar, Asko Kamaraegyüttes,
Componensemble, Magyar Rádió
Szimfonikus Zenekara
Vezényel: Eötvös Péter, Szabó Miklós, Serei Zsolt
Hungaroton Classic, HCD 32 050*

Jeney Zoltán most megjelent szerzői lemezének kísérőfüzetében Szitha Tünde sorra veszi a komponista műveire jellemző zeneszerzés-technikai megoldásokat, a hangszín, a regiszter, a dinamika és a hangszerelés karakterisztikumait, a kánonszerkesztés és a repetitív szemlélet megjelenési formáit, valamint rámutat a hangfestő eljárásokra. E technikák felsorolása és elemzése azonban nem elegendő ahhoz, hogy rákérdezzünk a zene belső tartalmaira; a Jeney műveit érintő legfontosabb kérdés ugyanis nem elsősorban az, hogy milyen ez a zene, hanem az: miért olyan, amilyen? A zeneszerzői technika – bármilyen szembeötlő legyen is – voltaképpen csak eszköz, sokkal fontosabb az a világkép, az az üzenet, amelyet ez a biztonságosnak tűnő, ám mégis feltörhető burok rejt. Természetesen a két réteget egymástól elválasztani nem lehet, főleg Jeney művészetében nem, amelynek első hallásra kétségtelenül legszembeütőbb jegye a megszerkesztettség vagy, másképpen fogalmazva: az alkotói tudatosság. A szinte természettudományos-fizikai alkotói magatartás ellenére sem szabad azonban Jeney Zoltánt hideg fejjű, matematikus konstruktórként elképzelni, hiszen a szerkesztés önmagában véve nem hozná létre a kompozícióiban egyébként oly megragadón jelen lévő poézist.

Jeney Zoltán művészete arra kényszerít, hogy belépjunk az ő világába. Ez a világ – elmentében a mű külső, fizikai értelemben létező héjával – teljességgel metafizikai: ezért láncol magához, ezért követel teljes odaadást, önfeláldozást, önmegtágadást. A zenéjében való feloldódás mindenkinek – szakembernek, kívülállónak egyaránt – komoly erőfeszítésébe kerül, mert korunkban szakadék keletkezett